

O RESTRYKCJACH LEKSYKALNYCH W UŻYCIU UDMURCKICH PRZYPADKÓW KOŃCÓWKOWYCH*

ROBERT BIELECKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii
Instytut Językoznawstwa
al. Niepodległości 4, 61–874 Poznań, Polska
e-mail: robertbi@amu.edu.pl
(nadesłano 28.09.2017; zaakceptowano 8.10.2017)

Abstract

On lexical restrictions in the use of Udmurt desinential cases

Case is traditionally viewed as a grammatical category. Grammar is associated with regularity, and in this sense, it is very often opposed to the lexis. Nevertheless, in every language, even the most regular lingual mechanism is subject to some lexical restrictions. In this paper, an attempt is made to describe the principal mechanisms of the functioning of this phenomenon in the Udmurt desinential case system. As it turns out, in spite of the fact that the nominative is the case of such an indispensable syntactic category for a sentence as the subject, its diathetic meaning is at the end of the day determined by the lexical meaning of the verb. The syntagmatic appearance of the accusative, the other so-called grammatical case in the Udmurt language, is also restricted by the same factor. In turn, the signification of the genitive in its strictly adnominal function seems to be determined by the lexis of both components of the adnominal syntagm. In the use of the other Udmurt cases, globally speaking, even greater irregularity can be observed. Their use is determined either by the verbal or by the substantival lexical context. In some cases both factors co-occur.

* Dziękuję rodzimym użytkownikom języka udmurckiego, pani doc. dr Oldze Strelkovej, pani Oldze Urasinovej i pani Ladzie Perevoščikovej za konsultacje językowe odnośnie do sformułowanych przeze mnie egzemplifikacji.

Key words

Udmurt, case, grammar, lexis, restrictions.

Abstrakt

Przypadek jest pojmowany zazwyczaj jako kategoria gramatyczna. Gramatyka jest kojarzona z regularnością i w tym sensie jest nader często przeciwstawiana leksyce. Jednak nawet najbardziej regularny mechanizm językowy podlega w każdym języku jakimś restrykcjom o charakterze leksykalnym. Niniejszy artykuł stanowi próbę opisu głównych mechanizmów funkcjonowania tego zjawiska w końcówkowym systemie przypadkowym języka udmurckiego. Jak się okazuje, pomimo iż nominativus jest przypadkiem takiej niezbywalnej dla zdania kategorii syntaktycznej, jaką jest podmiot, to jego znaczenie diatetyczne jest w ostatecznym rozrachunku determinowane przez znaczenie leksykalne czasownika. Syntagmatyczne manifestowanie się accusativu, kolejnego tzw. przypadku gramatycznego w języku udmurckim, także jest ograniczane przez ten sam czynnik. Sygnifikacja genitivu w jego funkcji *stricte* adnominalnej wydaje się zdeterminowana z kolei przez znaczenie leksykalne obu komponentów syntagmy adnominalnej. W użyciu pozostałych przypadków udmurckich można dostrzec globalnie jeszcze mniej regularności. Ich użycie zdeterminowane jest albo przez leksykalny kontekst czasownikowy, albo przez rzeczownikowy. W pewnych okolicznościach współwystępują oba czynniki.

Słowa kluczowe

Udmurcki, przypadek, gramatyka, leksyka, restrykcje.

Uwagi wstępne

W literaturze przedmiotu **przypadek** rozumiany jest jako kategoria morfologiczna (morfosyntaktyczna) kodująca relacje między obiektami. Jako że każde zdanie w każdym języku odnosi się do jakichś obiektów i relacji między nimi, przypadek jest kategorią wszechobecną. Sposób kodowania relacji przypadkowych na płaszczyźnie wyrażania jest w zasadzie obojętny. Zawsze jednak **jakiś jest** i poszczególne przypadki dyskretnie (tj. skokowo) się od siebie pod tym względem różnią. Trudno bowiem wyobrazić sobie jakąś zupełną amorficzność w tak istotnej z punktu widzenia komunikacji językowej sprawie.

Należący do rodziny języków ugrofińskich język udmurcki, używany przez ok. 463 000 ludzi głównie na terytorium Republiki Udmurckiej w Rosji¹, oparł – jeżeli można tak powiedzieć – sygnifikację znaczeń przypadkowych przede wszystkim na mechanizmie **kończowym**. W porównaniu z mechanizmami alternatywnymi szczególność mechanizmu końcówkowego polega **jedynie** na tym, że **ułatwia** on znacząco iden-

¹ В.Е. Владыкин, Л.С. Христолюбова. *Удмуртӥс*. Ижевск: Удмуртия, 2008, s. 24.

tyfikację form przypadkowych jako **segmentalnie kontynualnych**. Kończówkowości jednak nie można w żadnym wypadku uznawać jako warunek *sine qua non* deskryptywnej relewantności przypadku jako takiego.

Przypadek jest kojarzony z kategorią gramatyczną, tj. zbiorem wyrazów, które się charakteryzują jakimiś powtarzalnymi, regularnymi eksponentami odpowiednich znaczeń i funkcji składniowych. W miejscu tym nieustannie narzuca się pytanie o, nieco kolokwialnie wręcz pobrzmiewającą, **liczbę przypadków** w danym języku. Od różniczenia tzw. podejścia **onomazjologicznego**, tj. „od formy do znaczenia” – punkt widzenia odbiorcy komunikatu, od **semazjologicznego**, tj. „od znaczenia do formy” – punkt widzenia nadawcy komunikatu², stanowi jedynie pozorny trop prowadzący do rozwikłania tej aporii metodologicznej. Oba podejścia są bowiem komplementarne, tj. dopełniają się nawzajem. Nie sposób wyróżnić jakichkolwiek form językowych nie znając przypisanych do nich znaczeń, tak samo jako nie sposób uzmysłwić sobie jakichkolwiek znaczeń, by dopiero potem poszukiwać dla nich ewentualnych formalnych realizacji. Nasz intelekt pozwala nam oczywiście na traktowanie aspektu formalnego i semantycznego zjawisk językowych w odosobnieniu, o czym świadczą nieprzebrane opracowania, które to centralne rozróżnienie honorują. Nie oznacza to jednak, byśmy byli w stanie wskazać epistemiczną pierwotność któregośkolwiek z nich. Wobec powyższego panujący w tej kwestii uzus metodologiczny jest taki: badacz w mniej lub bardziej zawołowany sposób oświadcza, iż z jego punktu widzenia – za który ponosi odpowiedzialność – relewantne dla przypadku formalno-semantyczne regularności języka można w najbardziej adekwatny sposób uchwycić za pomocą takiej a takiej ilości odpowiednich klas wyrazowych zwanych przypadkami.

W współczesnym literackim języku udmurckim wyróżnia się piętnaście³ przypadków końcówkowych⁴:

² Por. O. Jespersen. *The Philosophy of Grammar*. New York: The Norton Library, 1965, s. 17; A. Bogusławski, E. Drzazgowska. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 246–247.

³ F. Wiedemann. *Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche*. Tallin: Kluge & Ströhm, 1851, s. 17–44; R. Bartens. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2000, s. 77–79; Л. Карпова. Особенности функционирования падежей в северных диалектах удмуртского языка. „Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева” 2011, nr 3, s. 231–233; Н. Кондратьева. Категория падежа имени существительного в удмуртском языке. Ижевск: Удмуртский университет, 2011, s. 16–23.

⁴ Podobną funkcję spełniają w języku udmurckim bardzo licznie występujące apozycje, a dokładniej postpozycje, które wykazują różny stopień integralności z rdzeniem leksykalnym, do którego się odnoszą. Począwszy od:

(i) całkowitej linearnej rozdzielalności wzmocnionej dodatkowo faktem występowania w leksykonie języka udmurckiego ich pełnoleksykalnych ekwiwalentów, np. *Книга ёжок вылын* ‘Książka jest na stole’ (por. *выл* ‘powierzchnia’), poprzez:

(ii) apozycje nieposiadające takich leksykalnych ekwiwalentów, np. *Москваысь Ижкарэ поездын одйг нунал ёжже вуыны луэ* ‘Z Moskwy do Iżewska można dojechać pociągiem w jeden dzień’, których formy nie mogą występować bez rzeczownika, do którego się odnoszą (por. zdanie z *вылын* z poprzedniego punktu z: *Кыллюкам ёжок улын, нош книга вылын* ‘Słownik jest pod stołem, a książka na wierzchu’), aż po:

	termin polski	termin udmurcki	końcówki⁵
(i)	nominativus	<i>ниман вошъет</i>	-Ø
(ii)	genetivus	<i>возъматон вошъет</i>	-лэн
(iii)	dativus	<i>сѣтон вошъет</i>	-лы
(iv)	accusativus	<i>адѣон вошъет</i>	-Ø, -эз, -ез, -э, -е, -ыз, -ты ⁶
(v)	ablativus	<i>люкон вошъет</i>	-лэсь
(vi)	instrumentalis	<i>лэсьтон вошъет</i>	-эн, -ен, -ын
(vii)	illativus	<i>пырон вошъет</i>	-э, -е, -ы, -ла, -Ø
(viii)	inessivus	<i>интыян вошъет</i>	-ын, -лан, -н
(ix)	elativus	<i>потон вошъет</i>	-ысь, -лась, -сь
(x)	approximativus	<i>лыктон вошъет</i>	-лань
(xi)	terminativus	<i>вуон вошъет</i>	-озь
(xii)	prolativus	<i>ортчон вошъет</i>	-эти, -ети, -ти, -ыти
(xiii)	egressivus	<i>кошкон вошъет</i>	-ысен, -ласен, -сен
(xiv)	abessivus	<i>кельтон вошъет</i>	-тэк
(xv)	adverbialis	<i>тупан вошъет</i>	-я

Prezentacja inwentarza przypadków wraz z przysługującymi im sygnifikatorami (morfologicznymi wykładnikami) to zaledwie jeden z pierwszych kroków prowadzących do skonstruowania gramatyki przypadku badanego języka. **Gramatyka** to zazwyczaj dziedzina językoznawstwa zajmująca się zjawiskami językowymi cechującymi się stosunkowo wysoką regularnością. W tym sensie gramatyka przeciwstawiana jest **leksyce** zajmującej się zjawiskami odosobnionymi, idiosynkratycznymi. Badania empiryczne poszczególnych języków naturalnych wydają się jednak niezmiernie potwierdzać fakt, iż nawet najbardziej regularny mechanizm języka nigdy nie jest zregulary-

(iii) apozycje zatracające w pewnych rejestrach języka taką oddzielalność, wykazujące pewien stopień erozji fonetycznej, np. dialektalne, północnodmurckie *мон дӱням* > *монням* ‘u mnie’, por. *дӱнь* ‘rdzeń, pień; podstawa; dom’ (por. K. Rédei. *Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.).

⁵ Jak przystało na język aglutynacyjny, końcówki udmurckich przypadków wykazują zarówno stosunkowo niski stopień kumulacji różnych funkcji gramatycznych, jak i stosunkowo niski stopień allomorfizmu. Zjawiska te są szczególnie jaskrawe w przypadku tzw. deklinacji absolutnej (*огишоры вошъян*) prezentowanej w tabeli, w ramach której formy imienne nie przyjmują sufiksalnych wykładników osoby.

⁶ W niniejszym artykule wszystkie wymienione końcówki traktowane są jako końcówki accusativu pomimo następujących przypadków homonimii: (i) *nu*/Ø – zarówno nominativus nieokreślony (‘jakiś chłopiec’), jak i accusativus nieokreślony (‘jakiegoś chłopca’), (ii) *nu*/ez – zarówno nominativus określony (‘ten chłopiec’), jak i accusativus określony (‘tego chłopca’), (iii) *nu*/ez – zarówno określony nominativus nieokreślony pod względem osoby (‘ten chłopiec’), jak i określony nominativus określony pod względem osoby (‘(ten) jego chłopiec’), (iv) *мурт/э* – zarówno illativus nieokreślony (‘w człowieka’), jak i accusativus określony (‘tego człowieka’) (por. M.A. Castrén. *Elementa Grammatices Syrjaenae*. Helsinki: Officina typographica heredum Simelii, 1844, s. 18; Б. Серебренников. *Историческая морфология пермских языков*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1964, s. 11–12; S. Csúcs. *A votják tárgyról*. „Nyelvtudományi Közlemények” 2003, nr 100, s. 126–136.).

zowany całkowicie. Na każdy mechanizm gramatyczny nakładane są jakieś **restrykcje leksykalne**.

Celem niniejszego artykułu jest naświetlenie głównych mechanizmów funkcjonowania tego zjawiska w ramach końcówkowego systemu przypadkowego języka udmurckiego.

Nominativus

Już w starożytnej Grecji, a więc w kolebce językoznawstwa okcydentalnego, zdawało sobie sprawę z wyjątkowości składniowego charakteru nominativu. Wyrazem tego przekonania jest klasyczny podział przypadków na:

- (i) *πτῶσις ὀρθή* 'przypadek prosty / niezależny' oraz
- (ii) *πτῶσις πλάγια* 'przypadki pochyłe / zależne'.

Miano przypadku niezależnego przypisano nominativowi jako przypadkowi **podmiotu** (*determinatum absolutum* wysaturowanego logu determinacyjnego⁷). Przypadki zależne to pozostałe przypadki oprócz vocativu, który nie wstępuje w związki składniowe z żadnym wyrazem w zdaniu.

Najpełniejszym przejawem komunikatu językowego jest **zdanie**. Jeżeli zdanie nie przyjmuje formy defektywnej ze względu na przeładowanie redundancyjne, to składa się ono w swej **fundamentalnej postaci** z dwóch członów:

- (i) **podmiotu** w formie rzeczownika oraz
- (ii) **orzeczenia** w formie czasownika determinującego podmiot.

Podmiot i orzeczenie to zatem dwie niezbywalne części zdania. Inaczej zdania po prostu niepodobna sobie wyobrazić. Zdanie orzeka bowiem **coś o czymś**. Zdania języka polskiego typu *Pada* są bezpodmiotowe tylko z pozoru. Są one bowiem **defektywnymi manifestacjami** zdań pełnych typu *Deszcz pada*⁸.

Przypadek określany terminem *нуман вошъет* 'nominativus', jest przypadkiem podmiotu w języku udmurckim, np.:

- (1) *Студент/Ø* *пук/е.*
student-NOM *siedzieć-PRAES III SG*
 [STATIVUS]
 'Student siedzi.'

- (2) *Студент/Ø* *мыш/ез* *кым/ÿ/з.*
student-NOM *mysz-ACC* *złapać-I PRAET-III SG*
 [AGENS] [PATIENS]
 'Student złapał mysz.'

⁷ J. Bańczerowski. *Systems of Semantics and Syntax. A Determinational Theory of Language*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, s. 65–85.

⁸ L. Zabrocki. *U podstaw struktury i rozwoju języka*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, s. 136.

- (3) *Студент/Ø* *нүлэс/түү* *ветл/э.*
student-NOM *las-PROLAT* *chodźić-PRAES III SG*
 [LOCATOR] [LOCUS]
 ‘Student chodzi po lesie.’
- (4) *Студент/Ø* *профессор/лы* *юртт/э.*
student-NOM *profesor-DAT* *pomagać-PRAES III SG*
 [BENEFACTOR] [BENEFICIENT]
 ‘Student pomaga profesorowi.’

W świetle tego, co powiedziano do tej pory, na pierwszy rzut oka wydawać by się mogło, że nie ma nic bardziej regularnego (gramatycznego) w języku udmurckim od występowania nominativu jako przypadku podmiotu, tj. kategorii syntaktycznej obecnej w każdej niedefektywnej manifestacji zdania. Okazuje się jednak, że z semantycznego punktu widzenia mamy do czynienia z wieloma odmiankami tego samego przypadku. Jak wskazują na to już glosy, nominativus w zdaniu (1) koduje stativus, czyli aktanta czasownika nieprzechodniego, byt odnoszący się do pewnego stanu. W zdaniu (2) nominativus koduje agensa, czyli aktywnego uczestnika zdarzenia. W zdaniu (3) – locatora, czyli byt gdzieś się znajdujący, a w zdaniu (4) – benefactora, czyli kogoś w rodzaju dobroczyńcy, dawcy. O tym, które znaczenie relewantne dla kategorii diatety – stativu, agensa, locatora, benefactora itd. – przenosi nominativus, dowiadujemy się dopiero, gdy **ujawniony zostanie czasownik** (tj. najczęściej dokładnie jego rdzeń leksykalny). W tym świetle nominativus w języku udmurckim jawi się jedynie jako **leksykalne uzupełnienie** członu podrzędnego, czyli czasownika, determinującego znaczenie diatetyczne przypadku. Innymi słowy, jeżeli ktoś mówi *нүкэ* ‘siedzi’, to implikuje stativus, kogoś lub coś, co siedzi (np. *студент* ‘student’, *пуньы* ‘pies’, *күрөз* ‘kura’ itd.). Wyraz *студент* w zdaniu (1) *Студент нүкэ* nie wnosi nic ponad to, że siedzi student, a nie pies czy kura.

Jak widać, nominativus w języku udmurckim jako przypadek *determinatum absolutum* wie dzie w porównaniu z pozostałymi przypadkami prym w **nieokreśloności swego statusu diatetycznego**. Przy przechodzeniu do następnych przypadków nieokreśloność ta **dyskretnie spada**. Wobec tego siłą rzeczy analogicznie jest z **rozmiarem sygnifikatora** odpowiednich znaczeń przypadkowych. Przy przechodzeniu od nominativu do następnych przypadków rozmiar sygnifikatora także dyskretnie zmniejsza się dochodząc do takich rozmiarów, aż pokrywa się on właściwie z formą przypadkową rzeczownika. Wypowiadając słowo *нүлэстүү* ‘po lesie’ należące do prolativu nie potrzebujemy żadnego kontekstualnego wsparcia, by jednoznacznie zidentyfikować przenoszone przezeń diatetyczne znaczenie *loci* ‘miejsca’. Wyraz *студент* ‘student’ nabiera znaczenia locatora idącego w parze z *locō* dopiero w połączeniu z takim czasownikiem jak na przykład *ветлэ* ‘chodzi’.

Mamy tutaj do czynienia najwyraźniej z pewnym głębszym mechanizmem **ekonomizacji środków wyrazu**. Język przejawia się w zdaniach. Nawet jeżeli wymawiamy tylko jedno słowo, np. *калуза*, to słowo to domyślnie wbudowane jest w całe zdanie, np. *Уважай, туз przed tobą jest калуза*. Dlatego nie ma potrzeby sygnalizowania znaczeń przy każdym odnośnym wyrazie, który jest nieco paradoksalnie bardziej abstrak-

cyjny od zdania⁹. Obok takich wieloznacznych diatetycznie kategorii przypadkowych jak nominativus mamy w języku udmurckim kategorie przypadkowe diatetycznie mniej wieloznaczne (a właściwie wręcz jednoznaczne), na przykład accusativus (por. zdanie (2)). Jest to mechanizm blokujący wieloznaczność na planie syntagmatycznym. Ze zdania typu:

- (5) *Студент/Ø* *профессор/ез* *адž/е.*
student-NOM *profesor-ACC* *widzieć-PRAES III SG*
 [AGENS] [PATIENS]
 ‘Student widzi profesora.’

wynika, że to profesor jest widziany przez studenta, a nie na odwrót. Leksyka jest wprzężona jedynie w ujednoznacznianie roli semantycznej nominativu. Przeciwwstawienie syntagmatyczne nominativu (agensa) accusativowi (patiensowi) i jednocześnie sygnifikowanie tego ostatniego jest osiągnięte za pomocą środków gramatycznych (por. końcówkę accusativu -*ез* vs. końcówkę nominativu -*Ø*).

Accusativus

Zawrotną karierę w językoznawstwie zrobiła także klasyfikacja przypadków na:

- (i) przypadki gramatyczne / logiczne i
- (ii) przypadki konkretne / semantyczne.

Spośród przypadków znanych w językach indoeuropejskich, miano przypadku gramatycznego przypisywano zazwyczaj nominativowi, genetivowi i accusativowi. Z kolei jako przypadki semantyczne określano takie przypadki jak dativus, locativus, ablativus i instrumentalis.

Hjelmslev i Jakobson rozpatrując przypadki jedynie z **semantycznego** punktu widzenia stoją na stanowisku, iż podział przypadków na gramatyczne i konkretne jest bezprzedmiotowy, ponieważ przypadki uznawane tradycyjnie za gramatyczne mogą występować w funkcji przypisywanej przypadkom konkretnym (tj. jako niezwiązane dopełnienia czasownika), jak i na odwrót; przypadki uznawane tradycyjnie za konkretne mogą występować w funkcji przypisywanej przypadkom gramatycznym (tj. jako związane dopełnienia czasownika)¹⁰. Koryfeusz polskiej myśli lingwistycznej Jerzy Kuryłowicz w artykule *Zagadnienie klasyfikacji przypadków* twierdzi, iż klasyfikacja taka jednak ma rację bytu przy założeniu, że da się rozróżnić w odniesieniu do każdej formy przypadkowej jej funkcję **prymarną** i **sekundarną**¹¹.

Końcówka łacińskiego accusativu -*em* w *hostem occidere* ‘zabić wroga’ funkcjonuje według Kuryłowicza jedynie w charakterze **syntaktycznego subordynatora** rzeczow-

⁹ Por. G. Frege. *Pisma semantyczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977, s. 72–73.

¹⁰ L. Hjelmslev. *La catégorie des cas*. „Acta Jutlandica” 1937, nr IX 2, s. 1–184; R. Jakobson. *Selected Writings II. World and Language*. The Hague–Paris: Mouton, 1971, s. 23–71.

¹¹ J. Kuryłowicz. *Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987, s. 181–184.

nika w stosunku do czasownika tranzytywnego, nie wnosząc do zwrotu **żadnego własnego wkładu semantycznego**. Natomiast końcówka łacińskiego ablativu *-o* w *gladio hostem occidere* ‘zabić wroga mieczem’, niebędącego rządzonym przez czasownik *occidere* ‘zabić’, poza oczywistym sygnalizowaniem syntaktycznej subordynacji rzeczownika w stosunku do czasownika, ze względu na swój charakter adverbialny ma swoją własną zawartość semantyczną (sygnifikuje instrument). W polskim zwrocie *Chorował dwa tygodnie* czy łacińskim *civitate potiri* ‘rządzić państwem’ mamy do czynienia z sytuacją odwrotną: accusativus *dwa tygodnie* użyty został konkretnie (okolicznik czasu), natomiast ablativus *civitate* – gramatycznie jako przypadek rządzony przez czasownik *potiri*¹².

Przypadki gramatyczne (np. indoeuropejski accusativus) mają swoją funkcję czysto syntaktyczną w sensie kuryłowiczowskim jako prymarną, natomiast funkcję semantyczną (czy też syntaktyczno-semantyczną) jako sekundarną. Z kolei przypadki konkretne (np. ablativus) mają swoją funkcję semantyczną jako prymarną, natomiast funkcję czysto syntaktyczną jako sekundarną. Użycia sekundarne mają to do siebie, że podlegają (o wiele ściślejszym) kontekstualnym restrykcjom syntaktyczno-semantycznym. Na przykład semantyczna funkcja polskiego accusativu *dwa tygodnie* w *Chorował dwa tygodnie* jest rezultatem współdziałania następujących czynników: 1) aspektu niedokonanego czasownika, 2) nieprzechodniości czasownika i 3) oznaczania przez rzeczownik okresu czasu (*tydzień*).

Udmurcki accusativus, jak przystało na przypadek w sensie kuryłowiczowskim wybitnie gramatyczny, w swej funkcji prymarnej stanowi dopełnienie bliższe czasowników przechodnich, np.:

(6) Мон/Ø тон/э яратӱ/сько/Ø.
ja-NOM ty-ACC kochać-PRAES-I SG
‘Ja Kocham cię.’

(7) Мон/Ø та адями/ез кемалась тодӱ/сько/Ø.
ja-NOM ten człowiek-ACC od dawna znać-PRAES-I SG
‘Ja znam tego człowieka od dawna.’

(8) Валъ/ёс/Ø та турын/эз мыло-кыдо си/ё.
koń-PL-NOM to siano-ACC chętnie jeść-PRAES III PL
‘Konie chętnie jedzą to siano.’

(9) Кузё/Ø та бусы/ез гыр/ем/Ø уни.
gospodarz-NOM to pole-ACC orać-II PRAET-III SG już
‘Gospodarz to pole już (ponoć) zorał.’

¹² Por. udmurckie pojęcia: *кужмо кивалтон* ‘rząd mocny’ vs. *ляб кивалтон* ‘rząd słaby’ (Д. Ефремов. *Удмурт кылысь каронкылэн управлениез сярысь*. „Вестник Удмуртского университета. История и филология” 2009, nr 1, s. 43–54.).

- (10) *Кулак/Ø вал/эз лумбыт ужа/т/э.*
kułak-NOM koń-ACC cały dzień pracować-CAUS-PRAES III SG
 ‘Kułak każe pracować koniowi cały dzień.’

Omawiane użycie accusativu w języku udmurckim charakteryzuje się wysokim stopniem regularności. We wszystkich imiennych kategoriach homoleksji tego języka, inaczej paradygmatach deklinacyjnych, odnajdujemy bowiem słowoformy określane mianem accusativu: *тон/э* ‘cię’, *адями/ез* ‘człowieka’, *турын/эз* ‘trawę, siano’, *бусы/ез* ‘pole’, *вал/эз* ‘konia’ itd., które niezależnie od swojego znaczenia leksykalnego mogą potencjalnie spełniać tę samą funkcję. Z **czasownikowego** punktu widzenia jednak manifestowanie się udmurckiego accusativu jest dalekie od tak wysokiego stopnia regularności. Czasowniki przechodnie – oprócz nielicznych wyjątków (por. kauzatyfikator *-т(ы)-* w *ужа/ты/ны* ‘kazać pracować, zmuszać do pracy’ vs. *ужа/ны* ‘pracować’) – nie charakteryzują się w języku udmurckim **żadnym specyficznym afiksem tranzytyfikującym**. By odzwierciedlić rzeczony syntagmatyczne funkcjonowanie udmurckiego accusativu w połączeniu z czasownikiem rządzącym, w ostatecznym rozrachunku nie pozostaje właściwie nic innego jak **enumeracja** czasowników łączących się z tym przypadkiem, np. *яратыны* ‘kochać’, *тодыны* ‘wiedzieć, znać’, *сиыны* ‘jeść’, *гырыны* ‘orać’ itd.

Genetivus

W omawianym ujęciu Kuryłowicza indoeuropejski genetivus traktowany jest jako przypadek gramatyczny w funkcji genetivu subiectivu i genetivu obiectivu. Pozostałe użycia genetivu Kuryłowicz określa jako sekundarne.

Charakterystyczną cechą języka udmurckiego (lub szerzej – języków permskich¹³) jest brak genetywizacji dopełnienia bliższego w procesie substancywizacji czasownika. Wyraz sygnifikujący patiensu w tego typu frazach zachowuje, jeżeli można tak ująć, końcówkę accusativu. Język udmurcki zatem **dysonuje jedynie genetivem subiectivem**. Porównajmy:

- (11) *Со/Ø студентъ/ёс/ты дышет/э.*
он-NOM student-PL-ACC наuczать-PRAES III SG
 ‘On naucza studentów.’
- (12) *со/лэн дышет/он/эз/Ø*
он-GEN наuczать-SUBST-III SG-NOM
 ‘jego nauczanie’
- (13) *студентъ/ёс/ты дышет/он/Ø*
student-PL-ACC наuczать-SUBST-NOM
 ‘nauczanie studentów’

¹³ G. Stipa. *Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1960, s. 70–71.

Sygnifikacji diatetycznej udmurckiego genitivu subiectivi dotyczyłyby naturalnie te same ograniczenia leksykalne jak w przypadku nominativu (por. rozdział 2).

Jeżeli chodzi o użycia *stricte* adnominalne, to udmurcki genitivus charakteryzuje się zachowaniami podobnymi do genitivu indoeuropejskiego, tj. szczególną w porównaniu z pozostałymi przypadkami polisemią. W gramatyce współczesnego języka udmurckiego pod redakcją Perevoščikova wyróżniono szereg znaczeń genitivu adnominalnego, które można by pogrupować w następujący sposób¹⁴:

(i)	possessor, np.	<i>дышетӱсь/лэн книгаосыз</i> ‘książki nauczyciela,’
(ii)	część, np.	<i>Игнат/лэн пельпумъёсыз</i> ‘plecy Ignacego,’
<i>корка/лэн липетэз</i> ‘dach domu,’
<i>кружок/лэн членэз</i> ‘członek kółka,’
(iii)	pochozenie, np.	<i>Катя/лэн нылыз/лэн нылыз</i> ‘córnka córki Katii,’
(iv)	nosiciel cechy, np.	<i>лымы/лэн тӧдъыез</i> ‘biel śniegu.’

Rozmytość sygnifikacji genitivu adnominalnego w języku udmurckim wydaje się wynikać z braku odpowiednich minimalnych syntagm genetywnych i minimalnych syntagm o innym przypadku, w ramach których genitivus kontrastowałby z tymi przypadkami niejako soczewkując na swojej formie funkcję przenoszenia odpowiedniego znaczenia. W związku z tym sygnifikator docelowych znaczeń genitivu w funkcji *stricte* adnominalnej rozciąga się praktycznie na całą syntagmę nominalną, włączając w to rdzenie leksykalne stanowiące jej część. Znaczenie tego typu genitivu jest zatem w ostatecznym rozrachunku uzależnione od **leksyki łączonych członów nominalnych**.

Warto w miejscu tym zwrócić uwagę na charakterystyczną dla języków permskich, pod względem historycznym – jak się wydaje – niewyjaśnioną zadowalająco, alternację genitivu i ablativu w funkcji adnominalnej:

(14)	<i>Студент/лэн</i>	<i>доре уж/ез/Ø</i>	<i>жӱок выл/ын.</i>
	<i>student-GEN</i>	<i>praca domowa-III SG-NOM</i>	<i>stół-na-INESS</i>
	‘Praca domowa studenta jest na stole.’		
(15)	<i>Профессор/Ø студент/лэсь</i>	<i>доре уж/з/э</i>	<i>лыдӱ/е.</i>
	<i>profesor-NOM student-ABL</i>	<i>praca domowa-III SG-ACC</i>	<i>czytać-PRAES III SG</i>
	‘Profesor czyta pracę domową studenta.’		

Alternacja ta jednak jest asemantyczna. Ablativus stanowi wariant kombinatoryczny *sui generis* genitivu, gdy wyraz nadrzędny należy do accusativu (por. (15) *студент/лэсь доре уж/з/э* ‘pracę domową studenta’). W pozostałych przypadkach w tego typu frazach występuje genitivus (por. (14) *студент/лэн доре уж/ез* (nominativus) ‘praca domowa studenta’, *студент/лэн доре уж/а/з* (inessivus) ‘w pracy domowej studenta’, *студент/лэн доре уж/ез сярӱсь* (konstrukcja poimkowa) ‘o pracy domowej studenta’ itd.). Frazy tego typu nie stanowią zatem minimalnych syntagm przypadkowych.

¹⁴ *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Ред. П.Н. Перевошников. Ижевск: Удмуртское Книжное Издательство, 1962, s. 79–81.

Pozostałe przypadki

Kwestię restrykcji leksykalnych, którym podlega użycie pozostałych przypadków końcówkowych w języku udmurckim, należy rozpatrywać w trojaki sposób.

Użycie dativu, ablativu, instrumentalu, illativu, inessivu i elativu jako kuryłowiczowskich przypadków konkretnych w ich funkcji sekundarnej ograniczane jest przez kontekst **czasownikowy**. Porównajmy dwa następujące zdania:

- (16) *Вын/ы/Ø* *инженер/ын* *ужа/з.*
brat-I SG-NOM *inżynier-INESS* *pracować-III SG*
 ‘Mój brat pracował jako nauczyciel.’
- (17) *Вын/ы/Ø* *инженер/ысь* *кошк/у/з.*
brat-I SG-NOM *inżynier-ELAT* *odejść-I PRAET-III SG*
 ‘Mój brat przestał pracować jako nauczyciel.’

Użycie odpowiedniego przypadku związanego dopełnienia czasownika (tutaj inessivu i elativu) związane jest z wystąpieniem odpowiedniego czasownika. Czasownik *ужаны* ‘pracować’ łączy się z okolicznikiem stanu kodowanym za pomocą inessivu, natomiast czasownik *кошкыны* ‘odejść’ łączy się z okolicznikiem stanu kodowanym za pomocą elativu.

Użycie dativu, ablativu, instrumentalu, illativu, inessivu, elativu, approximativu, terminativu, prolativu, egressivu, abessivu i adverbialu w ich funkcji prymarnej ograniczane jest przede wszystkim przez kontekst **rzeczownikowy**. Na przykład w przypadku instrumentalu dopiero znaczenie leksykalne rdzenia rzeczownikowego, do którego została dołączona jego końcówka, determinuje odpowiednie docelowe znaczenie przypadku. W zdaniu (18) instrumentalis przenosi znaczenie instrumentalne, natomiast w zdaniu (19) znaczenie komitatywne:

- (18) *Со/Ø* *поезд/эн* *ву/у/з.*
он-NOM *pociąg-INSTR* *przyjechać-I PRAET-III SG*
 ‘On przyjechał pociągiem.’
- (19) *Со/Ø* *книга/ен* *ву/у/з.*
он-NOM *książka-INSTR* *przyjechać-I PRAET-III SG*
 ‘On przyjechał z książką.’

Determinowanie znaczenia przypadku zarówno przez rzeczownikowy kontekst leksykalny, jak i czasownikowy jest zjawiskiem niewspółmiernie rzadszym. Porównajmy następujące trzy zdania:

- (20) *Ми/Ø* *кылем* *ар/ысен* *татын* *ужа/сько/мы* *уни.*
ты-NOM *zeszły* *rok-EGRESS* *tu* *pracować-PRAES-I PL* *już*
 ‘My pracujemy tutaj już od zeszłego roku.’

- (21) *Ми/Ø* *Ижкар/ысен* *ном/ü/мы.*
ты-NOM *Іzewsk-EGRESS* *wyjechać-I PRAET-I PL*
 ‘My wyjechaliśmy z Iżewska.’
- (22) *Ми/Ø* *Ижкар/ысен* *нумиськ/и/мы.*
ты-NOM *Іzewsk-EGRESS* *spotkać się-I PRAET-I PL*
 ‘My spotkaliśmy się w drodze do Iżewska.’

Znaczenie temporalne formy *арысен* determinowane jest przez rdzeń rzeczownikowy (*ар* ‘rok’). Znaczenie spacialne formy *Ижкарысен* – podobnie (*Ижкар* ‘Iżewsk’). Jednakże w zdaniu (21) *Ми Ижкарысен номüмы* egressivus przenosi znaczenie źródła czynności, natomiast w zdaniu (22) *Ми Ижкарысен нумиськимы* komunikuje miejsce, w którym wykonywana czynność jest w swojej fazie środkowej (oddano to za pomocą polskiego wyrażenia *w drodze*)¹⁵. Dalsze ujednoznaczenie spacialnego znaczenia egressivu staje się możliwe zatem dopiero, gdy ujawniony zostanie rdzeń leksykalny czasownika. Jak widać, z czasownikami dynamicznymi (np. *номыны* ‘wyjechać’) nabiera on nieco innego znaczenia niż z czasownikami statycznymi (np. *нумиськыны* ‘spotykać się’).

Podsumowanie i wnioski

W literaturze przedmiotu przypadek prezentowany jest nader często jako kategoria gramatyczna. Nie oznacza to jednak, by leksyka – traktowana w pewnych swych aspektach jako przeciwieństwo gramatyki – nie interweniowała w jego użycie. Na każdy, nawet najbardziej zregularyzowany mechanizm gramatyczny bowiem są koniec końców nałożone jakieś restrykcje o charakterze leksykalnym. Celem niniejszego krótkiego artykułu było naświetlenie funkcjonowania tego zjawiska w końcówkowym systemie przypadkowym języka udmurckiego.

Z pozoru wydawać by się mogło, że nie ma nic bardziej regularnego od użycia udmurckiego nominativu jako przypadku podmiotu, czyli kategorii syntaktycznej obligatoryjnej dla każdej niedefektywnej manifestacji zdania. Z semantycznego punktu widzenia okazuje się jednak, że sygnifikacja diatetyczna nominativu determinowana jest w języku udmurckim w przytłaczającej większości przypadków przez podporządkowany mu czasownik, a dokładniej jego rdzeń leksykalny. W takich okolicznościach nominativus jawi się ni mniej ni więcej jako leksykalne uzupełnienie czasownika.

O ile odnośnie do udmurckiego accusativu, będącego przypadkiem wybitnie gramatycznym, w porównaniu z nominativem z diatetycznego punktu widzenia nie można mówić o takiej wielości jego znaczeniowych odmianek, to syntagmatyczne funkcjonowanie accusativu już tak klarowne nie jest. Jego użycie ograniczane jest bowiem przez kontekst czasownikowy. By je odzwierciedlić adekwatnie, w języku udmurckim

¹⁵ Пор. Н. Кондратьева. Категория надежа имени существительного в удмуртском языке. Ижевск: Удмуртский университет, 2011, s. 190–191.

gramatykowi przypadku w ostatecznym rozrachunku nie pozostaje nic innego jak wyliczenie poszczególnych czasowników rządzących accusativem.

Charakterystyczną cechą języka udmurckiego jest brak genetivu obiectivu. Jeżeli chodzi o genetivus subiectivus, to użycie jego odpowiednich semantycznych odmianek podlega takim samym restrykcjom leksykalnym jak w przypadku nominativu. Ze względu na brak minimalnych syntagm przypadkowych, w których genetivus *stricte* adnominalny kontrastowałby na planie paradygmatycznym z innymi przypadkami soczewkując na sobie funkcję przenoszenia odpowiedniego znaczenia, znaczenie tego typu genetivu jawi się jako wybitnie rozmyte. Ten stan rzeczy wynika z faktycznej absorpcji przez sygnifikator przypadku rdzeni leksykalnych stanowiących całą syntagmę przypadkową.

W użyciu pozostałych udmurckich przypadków stwierdza się jeszcze mniej regularności. Ich użycie w funkcji sekundarnej ograniczane jest przez kontekst czasownikowy. Natomiast ich użycie w funkcji prymarnej ograniczane jest przede wszystkim przez kontekst rzeczownikowy. W specyficznych warunkach możliwe jest wystąpienie ograniczeń obu typów jednocześnie.

W świetle przedstawionych faktów należy postawić postulat hierarchicznego formułowania gramatyk języków etnicznych, tzn. zadaniem gramatyk tych byłoby w pierwszym rzędzie prezentowanie faktów najbardziej regularnych. Przejście do faktów mniej regularnych następowałoby w drugiej kolejności. Opisy winny uwzględniać jednak oba aspekty funkcjonowania tzw. kategorii gramatycznych. Dalsze badania nad omawianym zagadnieniem przyczyniłyby się niewątpliwie do pogłębienia naszej wiedzy na temat gramatykalizacji. Sam fakt posiadania afiksów jako nośników odpowiedniej funkcji nie przesądza bowiem o równym nasileniu tego zjawiska w przypadku każdego z nich.

Stosowane oznaczenia i skróty

-Ø	końcówka zerowa	GEN	genetivus
I, II, III	pierwszy, drugi, trzeci	INESS	inessivus
[]	znaczenie diatetyczne	INSTR	instrumentalis
/	granica między morfami	NOM	nominativus
ABL	ablativus	PL	pluralis
ACC	accusativus	PRAES	praesens
CAUS	causativum	PRAET	praeteritum
DAT	dativus	PROLAT	prolativus
EGRESS	egressivus	SG	singularis
ELAT	elativus	SUBST	substantivum

Bibliografia

- Bañcerowski J. *Systems of Semantics and Syntax. A Determinational Theory of Language*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Bartens R. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2000.

- Bogusławski A., Drzazgowska E. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.
- Castrén M.A. *Elementa Grammatices Syrjaenae*. Helsinki: Officina typographica heredum Simelii, 1844.
- Csúcs S. *A votják tárgyról*. „Nyelvtudományi Közlemények” 2003, nr 100, s. 126–136.
- Frege G. *Pisma semantyczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Hjelmslev L. *La catégorie des cas*. „Acta Jutlandica” 1937, nr IX 2, s. 1–184.
- Jakobson R. *Selected Writings II. World and Language*. The Hague–Paris: Mouton, 1971.
- Jespersen O. *The Philosophy of Grammar*. New York: The Norton Library, 1965.
- Kuryłowicz J. *Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987.
- Rédei K. *Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- Stipa G. *Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1960.
- Wiedemann F. *Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche*. Tallin: Kluge & Ströhm, 1851.
- Zabrocki L. *U podstaw struktury i rozwoju języka*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Владыкин В.Е., Христолюбова Л.С. *Удмуртӥс*. Ижевск: Удмуртия, 2008.
- Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Ред. П.Н. Перевощиков. Ижевск: Удмуртское Книжное Издательство, 1962.
- Ефремов Д. *Удмурт кылысь каронкыллэн управлений сярысь*. „Вестник Удмуртского университета. История и филология” 2009, nr 1, s. 43–54.
- Карпова Л. *Особенности функционирования падежей в северных диалектах удмуртского языка*. „Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева” 2011, nr 3, s. 231–236.
- Кондратьева Н. *Категория падежа имени существительного в удмуртском языке*. Ижевск: Удмуртский университет, 2011.
- Серебренников Б. *Историческая морфология пермских языков*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1964.